

Дніпропетровський державний університет

На правах рукопису

Лепявко Сергій Анатолійович

**Козацькі повстання 1591-1596 років
в Україні**

07.00.02 - Вітчизняна історія

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеню
кандидата історичних наук

Summary

Дніпропетровськ-1991

00815728 (V)

Робота виконана в Інституті історії України Академії наук України.

Науковий керівник - доктор історичних наук СМОЛІЙ В.А.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
МИЦІК Ю.А.

кандидат історичних наук, доцент
СТЕПАНКОВ В.С.

Провідна організація - Київський державний університет
ім.Т.Г.Шевченка.

Захист відбудеться "___" _____ 1992 р. о ___ год.
на засіданні спеціалізованої ради К.053.24.08. по присудженню
вченого ступеня кандидата історичних наук у Дніпропетровському
державному університеті /320625 ДСП Дніпропетровськ-10, про-
спект Гагаріна 72, Дніпропетровський держуніверситет, корпус I,
аудиторія 604/.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
державного університету.

Автореферат розіслано "___" _____ 1991 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
кандидат історичних наук
доцент

ТУТІК Л.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Козацькі повстання 1591-1596 рр. відносяться до найважливіших подій історії України періоду пізнього середньовіччя. Особливе значення вони мали для українського козацтва, скільки були одним з ключових етапів його розвитку. Адже у ці роки козацтво вперше піднялось на відкриту соціальну боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені в якості самостійного суб'єкту, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Повстання кінця XVI ст. відкрили період північного козацько-польського протистояння, який закінчився Визвольною війною українського народу.

Події 1591-1596 рр., звичайно, не були об'єднані увагою спеціалістів та діячів культури. Проте їх вивчення залишається одним із актуальних завдань української історичної науки. Ця актуальність має два аспекти - чисто науковий і культурологічний. У науковому плані існує загальна потреба відновлення всесторонніх досліджень історії козащини як своєрідного феномену українського народу. Вивчення перших козацьких повстань є конкретним кроком у цьому напрямку. Їх особлива привабливість для науки полягає у тому, що аналіз витоків будь-якого явища дає ключ до розуміння всього явища. Дослідження рухів кінця XVI ст. дозволяє глибше зрозуміти, чим було козацтво на початку козацької епохи історії України, чому його вузькостановча боротьба, яка розпочалася з дрібних локальних конфліктів, врешті-решт переросла в загальнонаціональний рух проти польсько-шляхетського панування, чому саме козацтво змогло акумулювати в собі енергію цілого народу. Актуальність звернення до подій 1591-1596 рр. у культурологічному плані пов'язана з процесом національного відродження, який нині набирає сили в пресі, зростанням інтересу громадськості до історії України в цілому та історії козащини зокрема.

Огляд стану наукової розробки проблеми справляє неоднозначне враження. З одного боку, виклад подій повстання подається у всіх узагальнюючих роботах з історії України, починаючи з літописів XVII ст. З іншого боку, є лише поодинокі наукові роботи, присвячені даній проблематиці. Подібне становище не відповідає значенню повстань для історії України. Серед питань, яким дослідники традиційно приділяли особливу увагу, виділяється декілька основних: причин повстань, їх соціальної бази, історичних персоналій, взаємовідносин козацтва і

князя К.Острозького, який був ключовою фігурою в суспільному житті України кінці XVI ст. з розвитком історичної науки коло досліджуваних проблем і сюжетів значно розширювалось.

Українські літописи XVII-XVIII ст. трактували рухи 1591-1596 рр. як боротьбу українського козацтва проти польського панування, унії і католицизму. Важливо відмітити те значення, яке вони надавали першим козацьким повстанням: "з тих пір війна між козаками і ляхами розпочалась"¹. Під великим впливом літописної традиції у викладі даної тематики зникли історики першої пол. XIX ст. - Д.М.Бантиш-Іменський, М.А.Маркевич, М.О.Максимович.

Якісні зрушення у вивченні повстань відбулись у другій пол. XIX ст., коли з'явилася значна джерельна база і нові методології досліджень. Рушій кінці XVI ст. були вперше серйозно опрацьовані В.Б.Антоновичем по ним же виданих "Актам о казаках". Вчений був переконаний, що "головна причина козацьких повстань полягала в порушенні станових козацьких прав і в порушенні польським урядом і шляхтою їхнього общинного устрою з метою ввести польський порядок, заснований на шляхетстві"². Перший бій новому аристократичному ладу дав К.Косинський. Новий спалах козацького повстання історик відмічає з початку 1596 року. На його думку, цьому сприяв К.Острозький, хоча і "не навмисно, а по збігу обставин", оскільки доручив С.Паливайку "керувати наїадами на панів, які притісняли на Волині православ'я"³. Козацький ватажок перетворився на керівника вже існуючих шляхетських загонів, а потім, щоб уникнути покарання, з'єднався з низовцями, поповнивши їхні ряди декласованим елементом. Свою схему подій автор обґрунтував документами з одеських актових книг. Праця В.Б.Антоновича цінна тим, що містить виклад подій 1591-1596 рр. на основі концепції общинного походження козацтва.

М.І.Костомаров, який притримувався тієї ж общинної теорії, у роботі "Южная Русь в конце XVI в." / Исторические произведения. - Киев, 1889. / розширив тематику дослідження за рахунок розгляду молдавських походів козацтва, зовнішньополітичних факторів, характеристики козацьких ватажків і, таким чином, створив цілісну картину подій. Думку своїх попередників щодо зв'язку повстань з релігійною боротьбою рішуче залеречив П.О.Куліш. Він писав: "Бачити в діяльності ...

¹Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех Малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". - Киев, 1878. - С. 215.

²Антонович В.Б. Содержание актов о казаках // Архив Юго-Западной России. - Киев, 1863. - Ч. 3. - Т. 1. - С. 36.

³Там же. - С. 60.

Наливайка... "релігійний відтінок" можуть лише любителі комбінацій, побудованих без критики, на фабулі історії"¹. У цілому, дослідження П.О.Кулиша по проблемах іді рухів кінця ХVІ ст., незважаючи на упереджене ставлення вченого до козацтва, зберігає наукову цінність завдяки використанню великої кількості зібраних ним нових документів і глибокій критиці попередніх історичних концепцій.

Безпосередньо під впливом М.І.Ностомарова працював дослідник козащини Ф.Д.Николайчик. Його стаття "Первые казацкие движения в Речи Посполитой/1591-1596"/Киевская старина.- 1884.- №3,4/ була першою науковою роботою, яка цілком присвчувалась викладу всіх подій повстання. Автор доповнив праці попередників новим фактичним матеріалом. Наприкінці ХІХ ст. з'явилися дослідження К.Заклинського і С.Барвінського², які висвітлювали міжнародні аспекти діяльності козацтва у 1593-1596 рр. Покладені на солідний документальний ґрунт, статті львівських істориків дозволяють глибоко зрозуміти складні міжнародні інтриги навколо козацтва, а також оцінити їхню діяльність у загальноєвропейському контексті. Велике місце опис подій 1591-1596 рр. зайняв у праці Д.І.Яворницького "Історія запорозьких козаків"/Київ, 1990.- Т.2./ . Цікаві розвідки з розглядуваної тематики належать О.В.Стороженку, який виявив чимало нових документів, вивчив персоналію двох діячів кінця ХVІ ст., тісно пов'язаних з козацтвом - Я.Оршовського і Я.Вершинського, чим значно збагатив і поживив палітру історичних подій. Подібне значення мало оригінальне повідомлення І.Я.Франка "Наливайко у мідному біку", де зроблено спробу відшукати коріння легенди про страту козацького ватажка.

Найповнішою роботою з історії повстань 1591-1596 рр. було дослідження В.М.Доманицького "Козащина на переломі ХVІ-ХVІІ ст."/Записки Наукового Товариства ім.Шевченка /далі - ЗНТШ./ - Львів, 1904-1905.- Т.60-64./ . Автор сумлінно зібрав розрізнені свідчення про події повстань, докладно проаналізував всю сукупність джерел, зробив чимало цінних уточнень і поправок, спростував ряд тенденційних повідомлень польських істориків. Події 1591-1596 рр. знайшли відповідне місце у фундаментальній праці М.С.Грушевського "Історія України-Руси"/Київ-Львів, 1909.- Т.7./ . Головне достоїнство підходу Кулиша П.А.История воссоединения Руси.- СПб., 1874.- Т.2.- С.ІІІ.

²Заклинський К.Зношення цесаря Рудольфа ІІ з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р.1594 і 1595//Справозданє дирекції гимназій академіческой во Львове.- Львів, 1882.- С.І-36; Барвінський С.Причинки до історії зношення цесаря Рудольфа ІІ і папи Клімента УІІ з козаками р.1593 і 1594//ЗНТШ.- Львів, 1896.- Т.10.- С.І-34.

автора - в скрупульозному аналізі всієї сукупності проблематики, пов'язаної з повстаннями на широкому фоні суспільного життя України кінця XVI ст. Так, в окремих структурних частинах роботи характеризуються "козацький устрій кінця XVI і початку XVII в.", "козацьке військо", "козацьке народоправство" та ін. Названими авторами далеко не вичерпується коло представників дореволюційної історіографії, які так чи інакше торкалися подій 1591-1596 рр. Проте їх перелік становить швидше оцінографічний, ніж історіографічний інтерес.

Радянська історіографія не займалась ґрунтовною розробкою проблем козацьких рухів кінця XVI ст. Звичайно, у всіх узагальнюючих працях з історії України давався більш або менш повний виклад цих подій на основі загальноприйнятої класової схеми, але в цілому, очевидно, вважалось, що тема вичерпана. Тому за останні десятиріччя з'явилося тільки декілька джерелознавчих повідомлень і популярних нарисів з цієї проблематики, серед яких виділяється робота Д.І.Мишка "Северин Наливайко"/Київ, 1962./.

Про те, що тематика козацьких повстань 1590-х років ще далеко не вичерпана, свідчить прекрасна праця М.Антоновича "Студії з часів Наливайка"/Праці Українського історико-філологічного товариства.- Прага, 1942.- С.32-115./.

Автор детально розглянув декілька важливих сюжетів і проблем рухів - дипломатичних відносин козацтва, молдавських походів, зародження ідеї козацької автономії, перебування полонених ватажків у Варшаві. Сучасна зарубіжна україністика представлена також працями Л.Винар і американки Л.Гордон. Монографія останньої є спробою моделювання козацьких рухів на основі концепції "соціального бандитизму" і багатофакторності історичного процесу. Автор прагне прослідкувати "наскільки політичними були ранні козацькі повстання, чи, наскільки "соціальним" був їхній бандитизм?"¹. Багато термінів, вихідних положень і прийомів роботи автора незвичні для вітчизняних спеціалістів, у чому і полягає привабливість цієї праці, хоча, в цілому, вона досить поверхова.

Окрему групу складає польська історіографія повстань кінця XVI ст. Першими історичними працями, які дали опис цих подій, були хроніки І.Бельського і Р.Гейденштейна. Завдяки високому рівню осмислення матеріалу їх можна розглядати не тільки як наративні джерела, але і як праці, що поклали початок різним історіографічним традиціям в зображенні козацьких рухів. Як і в українській істо-

¹Gordon L. Cossacs rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine.- Albany, 1983.- P.2.

ріографії, польські історики ХVII-ХХ ст. звертались до повстань 1591-1596 рр. в основному в узагальнюючих працях, присвячених історії Польщі, України, українського козацтва і релігійного питання. Серед дослідників і коментаторів цих подій були такі вчені, як З.Вуйцик, Е.Ліковський, Я.Немцевич, Л.Повідай, А.Прохаска, Л.Підгородецький, Я.Сас, В.Томкевич, К.Шайноха, І.Чарновський, А.Яблоновський та ін. В польській історіографії існує і декілька статей і нарисів з названої тематики /З.Стронського, Ч.Хованця, А.Бельовського, І.Ролле, В.Томкевича/.

На завершення історіографічного огляду слід коротно зупинитися на піднятій в радянській історіографії проблемі термінології, яка використовувалась щодо подій 1591-1596 рр. і подібних до них рухів. У доповідній українській історіографії широко використовувались терміни "козацькі бунти", "козацькі повстання", "козацькі рухи", "козацькі війни" без спеціальних роз'яснень з цього приводу. У радянській історіографії, виходячи як з об'єктивної потреби вдосконалення наукового апарату, так із суб'єктивних вимог ідеологічного характеру, термінологія була переглянута і соціальні рухи ХVII-ХVIII ст. у Східній Європі були розподілені на два "види" - "селянські війни" і "селянські/селянсько-козацькі/повстання". Безвідставність подібних підходів у відношенні великих повстань влучно охарактеризував Б.Ф.Поршнев: "Приведені дефініції штучні, не враховують даних загальної історії, встановленого в науці слововживання... Кожен збройне повстання є вже в деякій мірі "війна"¹. Очевидно, що у цьому питанні є підстави повернутись до термінології, яка свого часу використовувалась в українській історіографії. Принаймні, для повстань кінця ХVII ст. однаково вірними є наступні визначення - "козацькі рухи", "козацькі повстання" і "козацькі війни".

Предметом дослідження є комплекс проблем, сюжетів і фактів, пов'язаних з першими козацькими повстаннями.

Мета дослідження: на основі архівних матеріалів, раніше опублікованих документів і даних наукових студій вивчити всю сукупність соціальних і суспільно-політичних питань, пов'язаних з повстаннями кінця ХVII ст. При цьому необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання:

- дати вивірений до подробиць виклад фактичного матеріалу;
- розглянути причини бурхливого зростання козацтва в останній третині ХVII ст., які визначили і причини повстань;
- виявити внутрішню логіку козацького руху, його основні етапи і

¹Поршнев Б.Ф. Феодализм и народные массы. - М., 1964. - С.292.

- і дати якісні характеристики кожного з них;
- вивчити взаємозв'язок повстань з іншими соціальними процесами, які відбувались в українському суспільстві;
- розглянути зовнішньополітичні фактори козацького руху;
- вяснити місце і значення діяльності окремих історичних осіб у досліджуваних подіях;
- прослідкувати елементи становлення ідеології та ментальності козацтва;
- визначити соціальні наслідки повстань і їх місце в історії козащини;

Наукова новизна роботи полягає у комплексному дослідженні названих питань на основі авторської концепції еволюції козацтва у другій пол.ХVІ ст. та введенні у науковий обіг значної кількості невідомих раніше архівних документів.

Хронологічні рамки дисертації обумовлені перебігом досліджуваних подій, в основному в межах 1591-1596 рр. Однак, щоб не порушувати цілісності викладу подій, фактичний матеріал залучався і в ширших рамках - 1589-1597 рр. Визначення часових меж роботи вимагало і проведення періодизації подій повстання. Автор виділяє три етапи козацького руху: перший - літо 1591 - 1593 рр./який прийнято називати повстанням К.Косинського/; другий - 1594 - серпень 1595 р., час молдавських походів козацтва; третій - вересень 1595 - червень 1596 р. - етап нового козацького повстання на волості і польсько-козацької війни.

Джерельна база дослідження досить багата і різноманітна. З точки зору доступності для наукового використання вона складається з двох приблизно рівних частин - публікацій документів і нововідкритих рукописних матеріалів. Найбільша кількість опублікованих документів міститься в наступних збірниках: *Listy Stanisława Żółkiewskiego /Kraków, 1868/*, *Archiwum domu Radziwiłłów/SRP.- Kraków, 1885.- Т.8./*, *Archiwum domu Sapiehów/Lwów, 1892.- Т.1./*, *Архив Дро-Западной России/Київ, 1863.- Ч.3.- Т.1./*, *Жерела до історії України-Руси/Львів, 1908.- Т.8./*, *Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. /ЗНТШ.- Львів, 1899.- Т.31-32./*. Значну кількість документів було вкдано у додатках до праць П.О.Куліша, С.Барвінського, О.В.Стороженка, М.Антоновича. Крім цього, чимало документів з'явилися окремими публікаціями в різних археографічних збірниках.

Дисертанту вдалося виявити значний масив рукописних матеріалів по темі, які знаходяться в архівах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі, Росії і Білорусії. Серед опрацьованих архівних

збірок - ЦДІА України у Києві і Львові, Гіслошний Архів Давніх Актів у Варшаві, ЦДАДА СРСР у Москві, ЦДІА Білорусії, ВР ЛНБ ім. Стефаника у Львові, ВР ДЛБ ім. Салтківска-Щедріна у Санкт-Петербурзі, ВР бібліотеки Варшавського університету, ВР бібліотеки у Курніку /Польща/ та ін. Результати пошуків були надзвичайно плідними завдяки роботі в польських архівах, організованій українським дослідницьким фондом ім. Петра Яцика у Канаді. Основна частина виявлених документів знаходиться у Головному Архиві Давніх Актів у Варшаві у двох колекціях - Архиві дому Замойських і Архиві дому Гадзівіллів. До найважливіших для розкриття теми колекцій відносяться також корпус актових книг ЦДІА України у Києві. В інших опрацьованих архівосховищах кількість виявлених документів відносно невелика, але ці знахідки надзвичайно інформативні. При проведенні пошукової роботи широко використовувались праці спеціалістів з архівознавства та джерелознавства - В.С. Іконнікова, Ф.Верховського, М.П. Ковальського, Ю.А. Мицика та ін.

Існуючий масив документів містить в собі всі основні види історичних джерел. Понад половину всіх документів складають епістолярні матеріали. Серед респондентів, які листувались з приводу досліджуваної події, були польський король Сигізмунд III, коронний і литовський канцлери Я.Замойський і Л.Саліга, гетьмани С.Жолкевський та К.Радзивілл, київський воєвода К.Острозький, інші воєводи Корони і Литви/ВКЛ/, численні старости та ін. Окрему групу складають листи діячів козащини - К.Косинського, С.Наливайка, Г.Лободи, М.Шаули, С.Федоровича, Ф.Ползуса, С.Хлопицького. Серед них найбільшої уваги заслуговує лист С.Наливайка до короля, який є унікальною пам'яткою з історії козацтва. Таким чином, і велика психологічна вага листів серед джерел і короткий перелік їх авторів дають підстави підходити до епістолярного матеріалу з особливою увагою. Специфіка кореспонденції кінця XVII ст. в Речі Посполитій полягала у тому, що у ній важко, а, іноді, і неможливо відділити службове листування від приватного. Більшість державців різних урядів були пов'язані між собою не тільки офіційними, але і родинними або дружніми стосунками. Якщо умовно відділити три групи кореспонденції - службову, приватно-службову і приватну, то слід відзначити, що основна частина листів, які стосуються теми дослідження, відносяться до другої групи. Напівприватний-напівофіційний характер листування давав надзвичайно високу ступінь відвертості і достовірності у викладі матеріалу. Про правдивість документів, викладених у листуванні фактів, свідчать ті випадки, коли повідомлення посадових осіб під-

даються перевірки за допомогою інших джерел.

Наративні матеріали представлені літописами, сеймовими щоденниками і записками окремих осіб. Найважливішими серед них є хроніки І.Бельського і Р.Гейденштейна, а також щоденник австрійського посла на Січ Еріха Ласоти. Джерельна база досліджень містить і різноманітний актовий матеріал. Найважливіші акти – універсали польського короля, гетьманів Корони і ВКЛ. Існує також і оригінальний акт договірною характеру між К.Острозьким і козаками. Збереглося і чимало документів чисто службового характеру, які дозволяють прослідкувати діяльність органів державної влади проти повсталого козацтва: приповідні листи на збір кінних і піших рот, полиси шляхетських ополчень, фінансові рахунки та ін. Значна частина різноманітних актів осіла в судових книжках міст України. Матеріали цих книг дозволяють розглянути козацькі рухи у широкому контексті соціальних процесів в Україні, зокрема, їхній зв'язок з втечами-переселеннями селян. Хронологічно джерельний матеріал розміщується дуже нерівномірно. Тому деякі події повстань можна відтворити до найменших подробиць, в деякі доводиться реконструювати на основі побіжних згадок. Втім, в цілому, існуючі джерела дають можливість висвітлити основні події 1591–1596 рр. з достатньою повнотою.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали можуть бути використані для розробки широкого кола проблем з історії України XVI–XVII ст., українського козацтва, українсько-польських взаємин, при підготовці узагальнюючих наукових праць, підручників і популярних нарисів, а найближчим часом – як консультативний матеріал при підготовці відзначення 400-річчя перших козацьких повстань.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації доповідались автором на наукових конференціях /республіканських і регіональних/. Результати дослідження знайшли відображення у публікаціях /чотирьох статтях, а також тезах виступів на конференціях/. Дисертація обговорена на засіданні відділу історії України середніх віків Інституту історії України АН України.

Структура дисертації відповідає меті і завданням дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків і додатків. В основу викладу покладено проблемно-хронологічний принцип.

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, його актуальність, визначені предмет, завдання, мета, хронологічні рамки роботи, її наукова новизна, дано характеристики джерельної бази і стану наукової розробки проблеми.

Перший розділ роботи містить розгляд причин появи і загострення козацької проблеми в Речі Посполитій і, відповідно, причин перших козацьких повстань. Тут же знаходиться виклад подій першого етапу козацького руху кінця XVI ст. - повстання К.Косинського/літо 1581 - 1593 рр./ . Об'єднання цих двох питань в одному розділі автор прагнув підкреслити логічність і непомітність наростання козацько-шляхетського конфлікту, зовнішнім проявом якого з 1570-х рр. були все зростаючі козацькі "свавільства".

Головна причина козацько-шляхетської конфронтації полягала у сфері соціально-становій. У другій пол.XVI ст. козацтво стало придуком для залишків ще нещодавно сильного боярського стану. Боярські служби складали основу військово-службового населення України литовського періоду і були нижчим прошарком феодально-рицарського класу, українською аналогією середньовічного рицарства. У першій пол.XVI ст. на території ВКЛ розпочався загальний занепад дрібного боярства, подібно до того, як дещо раніше це сталося із західноєвропейським рицарством. Феодально-шляхетський клас тепер консолідувався не на військово-службовій, а на правовій і майновій основі. При цьому шляхетські права визнавалися лише за тими з бояр, якх мали документальні підтвердження на земельну власність і шляхетство. Ті ж з них, хто не міг довести свого шляхетства, автоматично позбавлявся попередніх привілеїв і повинен був перейти до нижчих прошарків суспільства з усіма наслідками, які з цього випливали. Зрозуміло, що основний удар ревізії прав прийшовся на дрібне боярство-слуг.

На території України об'єктивний процес зникнення з суспільного життя дрібного рицарського стану мав свою специфіку. На стеновому українсько-татарському прикордонні /Південна Київщина і Брацлащина/ зберігалася така ж об'єктивна потреба у великій кількості військово-службового населення. Після Люблінської унії 1569 року польський уряд притримувався лінії на знищення боярського стану, але не запропонував жодної іншої військової сили для оборони південних кордонів. Місцеве військово-службове населення і далі продовжувало свій традиційний спосіб життя, не маючи при цьому виз-

нання і підтримки з боку держави. Позбавлені станових привілеїв бояри-слуги злилися з близьким їм по духу козацтвом і уже під новим ім'ям почали вимагати погв'ялення своїх рицарських прав. Так виник становий конфлікт між козацтвом і шляхтою та польською владою, яка стояла за нею.

Другий вузол протиріч, тісно пов'язаний із становою проблемою, виник на основі поземельних відносин. В останній третині XVI ст. розгорнулася широка колонізаційна діяльність магнатів на київському Придніпров'ї. А саме ці території були місцем давнього військово-службового землеволодіння і вільної селянської колонізації на основі звичаєвого права. Тому почва тут магнатського землеволодіння зустріла загальний опір місцевого населення. Небезпека втрати землі сприяла консолідації населення Південної Київщини, виразником інтересів якого стали відносно добре організовані козаки-бояри. Злиття придніпровського боярства з козацтвом мало для останнього вирішальне значення. Боярсько-шляхетський елемент, і раніше досить сильний в козацтві, тепер став визначати його суспільне лице. Відбулося перетворення козацтва з аморфної прикордонної промислово-військової спільноти в суспільний стан. Здійснені урядом набори до козацьких реєстрів, які були покликані послабити гостроту соціального конфлікту на Придніпров'ї, означали фактичне визнання за козаками станових прав, близьких до боярських.

Після Ляблінської унії розпочались неодноразові спалахи козацьких "свавіль", частота і масштаби яких все наростали. Збільшенні кількості несанкціонованих походів на турків і татар свідчили про втрату контакту між урядом і козаками. У 1580-х рр. уже відомі випадки козацьких поборів із шляхетських маєтків і нападів на них. З 1587 року почалася майже безперервна серія козацьких походів і виступів, які у 1591 році переросли у перше козацьке повстання. Показово, що серед походів, які викликали повстання, були поземельний конфлікт козацького гетьмана К.Косинського з домом князів Острозьких, питання нинішнього реєстру на службу і плати йому, а також обмеження свободи дій козацтва на прикордонні. Все це так чи інакше було відображенням дійсних причин повстання.

Діяльність козаків під проводом К.Косинського мала досить організований характер. Жителі міст і сіл повинні були принести присягу козацтву і давати статію на його утримання. За короткий час, уже восени 1591 року, у руках козацтва опинилася вся Південна Київщина. Перші ж кроки козацької волюнції показали її соціально-політичну сгріжованість. Не випадково, і київський воєвода К.Ост-

роз'язкий і король Сигізмунд III вбачали найбільшу загрозу із сторони козацтва саме у тому, що воли встановлювали козацьку юрисдикцію і "приваблювали" до себе підданих селян.

На початку 1592 року польський уряд направив проти Косинського спеціальну комісію на чолі з офіційним патроном козацького реєстру М.Язловецьким. Але спроба вирішити питання за допомогою дрібної каральної операції повністю провалилась. Комісари були змушені відступити ні з чим. Не зустрічаючи серйозного опору, козаки на протязі 1592 року господарювали на досить значній території, яка включала в себе більшу частину Київського і Брацлавського повідств. Відносно локальний характер дій козацтва, відсутність в його діях особливої агресивності і наступальності заспокоювали уряд і українських магнатів. Райони нової колонізації ще не приносили великих прибутків і тому їх тимчасова втрата переносилась князями порівняно легко. Ситуація змінилась, коли козацтво стало виявляти інтерес до Волинського воєводства – основного центру магнатсько-шляхетського землеволодіння в Україні. З появою Косинського на східних рубежах Волині місцеві магнати і шляхта на чолі з Острозькими почали готуватися до рідкую боротьби.

На початку лютого 1593 року під П'ятнами, на кордоні Київського і Волинського воєводств, відбулася битва між військами князів Острозьких і Косинського. Козаки були розбиті і, відповідно до заключеної мирної угоди, повернулися на Запоріжжя. У травні Косинський знову виїхав на волость, але був убитий в Черкасах людьми місцевого старости О.Вишневецького. Однак, через декілька місяців козаки змусили князя Вишневецького укласти з ними договір, яким фактично визнавалось привілейоване становище козацтва на Черщині і Канівщині. Потім запорожці домоглися і у київських властей вигідних для себе умов взаємовідносин. Подальші дії козаків на волості були перервані початком більш цікавих для них подій – походів у Молдавію. Найважливішим соціальним наслідком повстання К.Косинського стало різке зростання кількості селянських втеч, значна частина яких спрямовувалась у козацтво. Статистичний матеріал актових книг дає можливість прослідкувати динаміку розвитку цього процесу і зрозуміти причини подальшого розширення діяльності козацтва у наступні роки.

Другий розділ дисертації присвячено наступному етапу козацького руху /1594 – серпень 1596 р./, зміст якого визначався молдавськими походами козацтва. Початок військовим діям поклали зчмово-весняні походи запорожців ге ъмана Г.Лободи, а також загальна підготовка

часелення українського прикордоння до нападу татарської орди. Мобілізація сил добровольців привела до появи значного за розмірами /2-3 тис.чол./ загону С.Наливайка, набраного з козаків, дрібної шляхти, слуг та ін. Ця вольниця, козацькі новобранці, які безпосередньо не підлягали низовому товариству, стали в наступних подіях найбільш активною складовою частиною козацтва.

Цілий ряд факторів сприяв тому, що молдавські походи набрали характеру безперервної козацько-турецької війни. Серед них: 1. після скандального провалу польської політики у відношенні Туреччини влітку 1594 року, уряд фактично не перешкодив діяльності козацтва; 2. різке зростання рядів козаччини і встановлення його контролю над значною частиною території України давали можливість ефективно здійснювати мобілізацію козацьких сил; 3. ці походи мали більш осмислений і цілеспрямований ніж завжди характер, оскільки були складовою частиною антитурецької війни народів південно-східної Європи, об'єднаних у Священну лігу. Вперше у своїй історії козацтво діяло на міжнародній арені в якості самостійного військово-політичного суб'єкту. Дипломатичні контакти з козаками підтримували австрійський двір, римська курія, московський цар, сімйградський князь, мультянський повода і волоський господар. Інтерес європейських політиків до українського козацтва пояснювався тим, що запорожці були єдиною силою у Східній Європі, готовою до рішучих дій проти турків і татар. Подібні зв'язки, особливо посольство австрійського імператора на Січ у 1594 році, а також посольства козаків до цісарського двору, сприяли як ефективності бойових дій, так і становленню само-свідомості козацтва.

З літа 1594 по літо 1595 року козацтво здійснило три великі походи в Молдавію, не рахуючи дрібніших. Основним об'єктом їхніх дій стає район турецько-татарської колонізації в межиріччі Дунаю і Дністра. Тут знаходились турецькі фортеці Тягин/Бендери/, Акерман /Білгород/, Киля, Ізмаїл та інші, які служили плацдармом для турецької експансії на територію України. Козаки неодноразово самі, а також у складі союзних військ осаджували названі міста-фортеці і пустошили їхні околиці. Окремі загони козаків діяли і на інших фронтах антитурецької війни. Так, влітку 1595 року в Угорщині вивірився С.Наливайко. Вінець свободі лій козацтва набув після активізації молдавської політики Польщі. Наприкінці літа 1595 року канцлер Я.Земойський зв'яв до Молдавії польське військо, чим відірвав козаків від театру військових дій проти турків не тільки в Молдавії, але і в інших районах Придунав'я. Таким чином, у серпні 1595

року закінчилась молдавська епопея козацтва.

Паралельно з молдавськими походами все більших масштабів наби-рала і діяльність козацтва на волості. Якщо раніше вона зосереджу-валася на Південній Київщині, то у 1594-1595 рр. перемістилась на Поділля, ближче до місць бойових дій. При цьому Придніпров"я слу-жило козакам далеким тилом. На Східному Поділлі козацтво користува-лось підтримкою більшої частини населення, особливо міщан Брацлава, які давно знаходились у відкритому конфлікті з шляхток і владою місцевого старости.

В цілому діяльність козацтва на волості була підпорядкована зав-данню забезпечення загонів усім необхідним для ведення військових операцій. Поряд з цим, довге перебування козаків на одній і тій самій території вело до того, що їхня влада прибирала все більш орга-нізовані форми. Так, козаки стали брати податки з місцевого населен-ня на більш-менш регулярній основі. З"являлись перші ознаки розвит-ку територіального управління під козацькою юрисдикцією, хоча воно носило не цілеспрямований, а спорадичний характер. Природньо, що стації на козацтво поставав вибір - або тікати геть, або покійно перено-сити владу козацтва. Спроби місцевої шляхти власними силами проти-стояти козацтву рішуче ліквідувались, як це зробив Наливайко у вересні 1594 року. Небезпека козацького "свавілля" полягала для шляхти не тільки у стаціях і небезпеці для життя. Довге перебуван-ня козаків на волості повністю паралізувало існуючі там соціальні відносини, вело до різкого зростання селянських втеч і подальшого збільшення рядів козаччини. Поступово вплив козацтва поширювався на нові території - Волинь, північну Київщину і Білорусь. Числен-ні вимоги шляхти знищити бунтівників уряд довгий час залишав поза увагою. Невизначеність у польсько-турецьких відносинах примушувала Варшаву розглядати козацтво як можливий резерв військових сил кра-їни. Коли ж політика Польщі у відношенні Туреччини змінилась, тоді гостро постало питання про розправу з козацтвом.

У третьому розділі розглядається останній етап козацьких пов-стань, хронологічні рамки якого охоплюють вересень 1595 - червень 1596 року. Діяльність козацтва знову повністю зосередилась на во-лості. Особливою активністю відзначався С.Наливайко. У жовтні 1595 року він взяв контрибуцію з Луцька - центру Волинського вое-водства, що само по собі свідчило про силу козацтва. Потім він здійснив рейд по Білорусії: Слуцьк-Могилів-Річиця-Туров і повернув-ся на Волинь, де влаштував собі штаб-квартиру в Степані. Запорозці

гетьмана Г. Лободи діяли на Поліссі з центром в Овручі. М. Шауля, який змінив Лободу, піднявся вгору відовож Дніпра углиб земель РЧО. В цілому козацькі загони діяли на великій території від Мінського і Оршанського повітів на півночі та околиць Ереста і Луцькв на заході до Брацлавщини і Дикого поля на півдні і кордонів Речі Посполитої на сході. Тобто, на протязі декількох місяців /грудень 1595 - лютий 1596 року/ значна частина території України і Білорусії знаходилась в руках козацтва. Місцеві власті і шляхта були безсилі будь-що зробити проти 10-12 тисячної козацької вольниці.

У цей час на передній план знову вийшов соціальний конфлікт між козацтвом і шляхтою і, ширше, між козацтвом і державною владою Речі Посполитої. Побори з шляхетських маєтків набрали величезного розміру. Все більших масштабів набирали втечі селян. З'явилися випадки покороженія населення волості. Проте свідомість козацтва значно відставала від його можливостей. Шляхти реальної влади, козацтво не знало на що її використати. Навіть найбільш радикальний серед ватажків повстанців С. Наливайко у планах на майбутнє не заходив далі бажання служити чи то австрійському цесарю, чи то київському воєводі, чи то польському королю. У свою чергу, козацька старшина однозначно робила ставку на угоду з керівництвом Речі Посполитої. Вона намагалась зигортувати собі службу і офіційне визнання за рахунок тисяч козацьких ковобранців. Але польсько-литовські правлячі кола уже прийняли рішення про придушення козацького повстання збройною силою і тому використовували переговори з старшиною головним чином для виграну в часі.

На зиму 1595-1596 рр. склалася ситуація, коли справитися з козацтвом могла уже тільки регулярна армія. Українські і литовсько-білоруські магнати і аляхта вимагали її негайного використання. До війни з козаками уряд готувався довго і ретельно. В цілому було зібрано біля 10 тисяч чоловік - війська Корони і ВКЛ, а також шляхетське ополчення.

Бойові дії розпочались наприкінці лютого 1596 року і продовжувались понад три місяці. Спочатку польний гетьман С. Молкевський напав на загін С. Наливайка, який з великими втратами все ж зміг відірватися від противника. Новий спалах бойових дій припав на початок квітня. Вони відбувались у районі Білої Церкви. Потім повстанці відступили за Дніпро до Переяслава. Молкевський, який любив діяти напевно, довго готував сили для наступу. На відміну від нього, козаки не мали ні конкретного плану дій, ні резервів у людях і забезпеченні. Козацтво послаблявалось і внутрішніми суперечностями між

козацькою старшиною і налівайківцями. У середині травня Жолдецький зміг успішно перекритись через Дніпро, наздогнав відступованих повстанців під Лубнами на урочищі Солониці і після двохтижневої облоги змусив їх здатися. Козацькі ватажки на чолі з Наливайком були відвезені до Варшави, де їх стратили.

Однак, успішно для уряду завершення каральної операції не вирішило і не могло вирішити козацької проблеми в Речі Посполитій. За декілька років панування на волості козацтво, яке раніше діяло локально на Південній Київщині, тепер отримало масову підтримку просточародних прошарків населення на значній частині території України. Не були також вирішені соціальні проблеми, які викликали козацько-шляхетський конфлікт. Тому поразка козацтва привела тільки до його тимчасового послаблення.

У висновках дисертації викладаються положення, які виносяться аж зом на захист:

- провідним соціальним угрупованням у середовищі козацтва останньої третини XVI ст. був давній боярський військово-службовий елемент, сформований в литовський період навколо прикордонних українських замків;
- основні причини повстань знаходились у сфері соціально-становів. Козацтво, яке займало в суспільстві проміжне становище між шляхтою і селянством, першим відреагувало на зміну суспільно-політичної і соціально-економічної ситуації в Україні після Люблінської унії;
- події 1591-1596 рр., які традиційно розглядаються як два різні повстання, насправді були одним великим козацьким рухом, яке мало три етапи/перший - літо 1591 - 1593 рр., другий - 1594 - серпень 1595 року, третій - вересень 1595 - червень 1596 року/;
- по своїх масштабах козацький рух 1591-1596 рр. відноситься до найбільших соціальних конфліктів в історії України і в історії Європи XVI ст. Тому він має всі підстави називатись козацькою війною, що, однак, не заперечує правомірності використання традиційних назв;
- причини поразки козацтва полягали у слабкості козацького стану, який наприкінці XVI ст. ще знаходився в стані формування і не мав досить надійних соціальних зв'язків у суспільстві;
- повстання кінця XVI ст. поклали початок новому етапу еволюції козацтва - масовому переходу в козацькі ряди селянського і міщанського елементів суспільства. Внаслідок цього ще пізніше козацтво різко відросло чисельно і у значній мірі змінило

своє соціальне обличчя;

По темі дисертаційного дослідження автором надруковані наступні праці:

1. Северин Наливайко у Львові//Львів.- 1987.- №3.- С.82-84.
2. Вітчизняна дореволюційна історична література про селянсько-козацьке повстання 1591-1596 рр. на Україні//Укр.іст.журнал.- 1987.- №6.- С.15-21.
3. Про природу станових привілеїв українського козацтва//Проблеми української мідієвістики.- К.,1990.- С.89-98.
4. Хроніки І.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594-1596 років на Україні//Україна і Польща в період феодалізму.- К., 1991.- С.60-73.
5. Піднесення антифеодальної боротьби на Поділлі у 1594-1595 рр.//Тези доповідей УІ Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський,1987.- 0,1 авт.арк.
6. Феодальна анархія і становіще селян на Волині наприкінці ХУІ ст.//Тези доповідей Волинської регіональної конференції.- Львів, 1989.- С,1 авт.арк.
7. Історико-краєзнавчі аспекти досліджень повстань кінця ХУІ ст.//Тези доповідей і повідомлень ІУ Республіканської конференції з історичного краєзнавства.- К.,1989.- 0,1 авт.арк.
8. Повстання 1591-1596 рр. у виданнях НТШ//Шевченко і історична наука.Матеріали наукового симпозиуму.- Львів,1990.- 0,1 авт.арк.
9. Козацький табір на Солониці//Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.- Полтава,1990.- 0,2 авт.арк.
10. Соціальна еволюція козацтва у другій половині ХУІ ст.//Питання вітчизняної і зарубіжної історії.- Чернівці,1991.- 0,2 авт.арк.

Ген

S u m m a r y

Lepiavko S. The Cossack rebellions of 1591-1596 -
in the Ukraine.

The Ph.D.dissertation deals with the Cossack rebellions of 1591-1596, wich proved to be among the greatest social turmoils in the Ukrainian history. Four guestions of this movements are in the centre of the analyses: 1) the origin of the cossack's problem in Poland; 2) the Kosynsky rebellions (summer 1591 - 1593); 3) the Moldavian campaign (1594 - summer 1595); 4) the social struggle and cossack-polish war (autumn 1595 - June 1596).

The author put forward the original concept of the cossack estate's formation based on the hypothesis that the cossacks were the direct successors of the Boyars, the Ukrainian knight-hood of XV-XVI centuries. The great number of the previously unknown sources were used. They were found by the author in the archives of the Ukraine, Poland, Russia and Bielorussia.

The Ph.D.dissertation was written at the Institute of the Ukrainian history (Academy of Sciences of the Ukraine, Kiev).
Special thanks for the assistance to the Institute of the Ukrainian Studies (Alberta University, Canada).

АНБ им. В. Стефанника
АНУРСР

466680

АВ 25.418

43

Подписано в печать 12.12.91 Формат 60x84 1/16 .
Усл.печ.л. 0,9 Уч.изд.л. 1,0
Тираж 100 Заказ 786 1991 г. Бесплатно

Полиграф. уч-к Ин-та истории Украины АН УССР
Киев-1, Кирова, 4

43